

MONIKA OGIEWA-SEJNOTA

Szczecin

**KANCELARIA NA DWORZE KSIĘCIA SZCZECIŃSKIEGO
JANA FRYDERYKA, PERSONEL I FUNKCJONOWANIE
ZARYS PROBLEMATYKI**

Kancelaria dworska uchodziła za najważniejszy i zarazem najstarszy organ władzy centralnej w Księstwie Pomorskim. W średniowieczu urząd ten był utożsamiany z osobą kanclerza, a dokumenty tam powstające nadawały nowy porządek prawny. Pod wpływem narastającej liczby dokumentów kancelarię poddano reorganizacji, czego pokłosiem była rozbudowa aparatu urzędniczego. Nadal był to odrębny urząd związany z osobą księcia oraz wysokimi rangą urzędnikami dworskimi i terenowymi. Produkcja kancelaryjna w tym okresie była natomiast efektem postępowania kancelaryjnego według ustanowionej prawa¹. Zmiany zachodzące w tym czasie w szczecińskiej kancelarii nie doczekały się szerszego omówienia. Celem artykułu jest dlatego po pierwsze przybliżenie obowiązków i zadań, jakie wykonywały zatrudnione w kancelarii osoby, a po drugie, próba omówienia zasad, według których działała kancelaria szczecińska za panowania Jana Fryderyka (1569–1600). Należy jednak zaznaczyć, że artykuł oparty jest na ordynacji dworskiej Jana Fryderyka, a na tej podstawie nie można dokładnie

¹ K. Bobowski: *Dokumenty i kancelarie na Pomorzu Zachodnim do końca XIII w.*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia” 1988, nr 54, s. 5–6; A. Gut: *Personel kancelarii książąt pomorskich do połowy XIV wieku*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1999, nr 14, z. 1, s. 73; F. Hase Ritter: *Die pommersche Hofordnungen, als Quellen für die Hof und Landesverwaltung*, „Baltische Studien Neue Folge” 1937, Bd. 39, s. 165; S. Nawrocki: *Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XX wieku*, Poznań 1998, s. 40; J. Szymański: *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2008, s. 268–269.

opisać funkcjonowania kancelarii – aby tego dokonać należy przeanalizować powstałe w kancelarii dokumenty.

Powyżej wspomniano już, że do tej pory funkcjonowanie kancelarii książęcej na Pomorzu w okresie nowożytnym nie było chętnie podejmowanym tematem badawczym. Polscy badacze omawiali działalność tego urzędu w średniowieczu (m.in. prace Kazimierza Bobowskiego² czy Agnieszki Gut³). Warto jednak zauważyć, że nie obejmują okresu tejsze epoki, która dla Pomorza przypadła na okres wojen z Brandenburgią. Brakuje również poważniejszych wzmianek na temat kancelarii pomorskiej w literaturze niemieckiej dotyczącej tego okresu. Można więc przyjąć, że do tej pory nie przeprowadzono badań naukowych nad późnośredniowieczną kancelarią pomorską.

Po zjednoczeniu kraju przez Bogusława X w 1478 roku doszło do reorganizacji administracji państwowej. Reforma ta objęła urząd kanclerza, a co za tym idzie, kancelarię dworską. W czasach panowania Bogusława X powstały pierwsze, bardziej szczegółowe ordynki dworskie regulujące funkcjonowanie dworu. W tych zarządzeniach określono również obowiązki urzędników państwowych, w tym także kanclerza, który nie tylko odpowiadał za politykę wewnętrzną i zewnętrzną księstwa, lecz także koordynował i przewodził pracom kancelarii. Wiadomości o okolicznościach reorganizacji urzędu kanclerskiego zachowały się, oprócz materiałów archiwalnych przechowywanych w Archiwum Państwowym w Szczecinie, także w *Pomeranii* Tomasza Kantzowa.

Po roku 1531, kiedy doszło do podziału Pomorza na Księstwo Szczecińskie i Księstwo Wołogoskie, wykształciły się dwa oddzielne dwory i każdy z nich miał własne urzędy centralne, a co za tym idzie, swoich urzędników⁴. W związku z tym doszło również do rozdzielenia pomorskiej kancelarii oraz archiwum. Od tego momentu główne archiwum miało znajdować się na zamku w Wołogoszczy. W Szczecinie zaś pozostawiono jedynie archiwalia dotyczące Księstwa Szczecińskiego, odpisy ważniejszych dokumentów oraz materiały wytworzone

² K. Bobowski: op. cit., s. 5–6.

³ A. Gut: *Personel kancelarii...*, s. 73–102; idem: *W kwestii kanclerstwa w księstwie szczecińskim do połowy XIV wieku*, „Szczecińskie Studia Historyczne” 1999, nr 12, s. 43–52; idem: *Kanzlei oder Kapelle? Einige Bemerkungen zum mittelalterlichen Pommerschen Urkundenwesen in Zusammenhang mit dem Artikel von Dirk Alvermann*, „Baltische Studien Neue Folge” 2001, Bd. 87, s. 180–188; idem: „Protonotarius” i „cancellarius” ksiąg zachodniopomorskich w XIII i XIV wieku. Przyczynek do problemu nazewnictwa urzędników w kancelariach średniowiecznych, w: *Tekst źródła: krytyka, interpretacja*, red. B. Trelińska, Warszawa 2005, s. 219–226.

⁴ Więcej: R. Gaziński: *Księstwo Pomorskie w czasach Lubinusa*, w: *Elharda Lubinusa podróż przez Pomorze*, red. R. Skrycki, Szczecin 2013, s. 46–47.

podczas bieżącej działalności. Z biegiem czasu okazało się jednak, że to kancelaria szczecińska i jej archiwum stały się dominujące. Z tego okresu zachowało się wiele materiałów archiwalnych wchodzących w skład zespołu Archiwum Książąt Szczecińskich, który obecnie jest przechowywany w Archiwum Państwowym w Szczecinie. Do tej pory nie opracowano jednak na ich podstawie, w jaki sposób funkcjonowała kancelaria szczecińska w tym okresie. Jedyne, bardziej szczegółowe, informacje pochodzą z przygotowanego przez Jerzego Podrańskiego inwentarza archiwalnego do wspomnianego wyżej zespołu oraz z artykułu Alfreda Wielopolskiego *Archiwum Książąt Szczecińskich*.

Mimo że kancelaria szczecińska miała większe znaczenie niż wołoska, to jednak więcej informacji o funkcjonowaniu i organizacji kancelarii w literaturze dotyczy tej drugiej. Z całą pewnością ma to związek z osobami zatrudnionymi na wołoskim dworze. Jedną z takich osób był Valentin von Eickstedt pełniący przez dziewiętnaście lat funkcję zastępcy kanclerza wołoskiego Jakuba von Zitzewitza. Był on również autorem dzieł z historii Pomorza, a w tym *Roczników Pomorskich* oraz *Vita Philippi I, ducis Pomeraniae*⁵. Drugą postacią był Bartolomeus Sastrow zatrudniony na stanowisku sekretarza, który później opisał swoje doświadczenia w autobiografii *Der Stralsunder Bürgermeister Bartholomäus Sastrow – ein deutscher Bürger im 16. Jahrhundert. Autobiographie*. Ponadto działalność tejże kancelarii była przedmiotem badań Martina Wehrmana, który opublikował krótki tekst na ten temat w czasopiśmie „Monatsblätter”. Natomiast o obowiązkach, które miał wypełniać kanclerz, można przeczytać w artykułach Martina von Stojentina *Jacob von Zitzewitz* oraz Zygmunta Borasa *Jakub von Zitzewitz jako mąż stanu i dyplomata*. O kulisach wydzielenia sądu nadwornego z kancelarii pisała Lucyna Turek-Kwiatkowska w artykule *Szczeciński sąd nadworny*.

Personel kancelarii

Według dworskich zarządzeń w skład personelu kancelarii wchodził: kanclerz, od dwóch do czterech sekretarzy, jeden lub dwóch pisarzy sądowych, którzy następnie zostali notariuszami, jeden lub dwóch kopistów, obsługa kancelarii oraz

⁵ H. Bollnow: *Die pommerschen Herzoge und die heimische Geschichtschreibung*, „Baltische Studien Neue Folge” 1937, Bd. 39, s. 24–25; Valentin von Eickstedt, www.deutsche-biographie.de/sfz12816.html (dostęp: 28.08.2014).

dwóch lub trzech konnych gońców do roznoszenia korespondencji. Co ciekawe, w ordynacji dworskiej do pracowników kancelarii zaliczano również rentmistza krajowego, który jednocześnie należał do jednych z najważniejszych urzędników państwowych. Po wydzieleniu na sejmie krajowym w Wolinie w 1575 roku sądu nadwornego część pracowników przeniosła się do niego z kancelarii, a zastępca kanclerza stał się przewodniczącym sądu nadwornego. Od wszystkich pracowników związanych z kancelarią wymagano umiejętności pisania oraz przestrzegania zasad ordynacji dworskiej⁶.

Jak wspomniano wcześniej, już od okresu średniowiecza najważniejszym pracownikiem kancelarii był kanclerz, który pełnił funkcję jej zwierzchnika i co najważniejsze, doradzał księciu w sprawach dotyczących polityki wewnętrznej i zewnętrznej państwa. W związku z tym, że w kancelarii ogniskowała się polityka, kanclerz musiał składać przysięgę na wierność władcy. Rola kanclerza w okresie renesansu nie uległa zmianie, ponieważ jego pozycja w dworskiej hierarchii nadal była wysoka. Ordynki dworskie jasno określały, że kanclerz ze swoich poczynań odpowiadał wyłącznie przed władcą. W polityce wewnętrznej zaś powinien być zgodny z radcami, do których sam się zaliczał. Nie mógł jednak należeć do żadnego stronnictwa, ponieważ urząd zobowiązywał go do zachowania bezstronności, co często umożliwiało mu szybkie podejmowanie decyzji⁷.

Kanclerz w każdy poniedziałek tygodnia był zobowiązany do zdawania relacji władcy z funkcjonowania kancelarii. Spotkania te często dotyczyły opóźnień w pracach kancelarii i ewentualnych przyczyn takiego stanu rzeczy. Oprócz zwierzchnictwa nad kancelarią odpowiadał on również za sprawy toczące się przed sądem nadwornym, gdzie często występował jako zastępca księcia. Sprawami sądu zajmowano się tylko i wyłącznie w tzw. dniach sądowych. Przykładowo, jeśli jakaś korespondencja adresowana do sądu dotarła do kancelarii innego dnia, odkładano ją do załatwienia w dniu pracy sądu. Narastająca ilość obowiązków i pracochłonne prace nad przygotowaniem dokumentów doprowadziły do przeciążeń kancelarii oraz wydzielenia się sądu nadwornego podczas sejmu krajowego w Wolinie w 1575 roku. Nawet po tej reformie to jednak kanclerz nadzorował przygotowanie i przebieg rozpraw sądowych. Kontrolował również

⁶ Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej: APS), Archiwum Ksiąząt Szczecińskich (dalej: AKS), sygn. I/3102, s. 209–210; APS, AKS, sygn. I/3104, s. 26–28, 32–33; F. Haseritter: op. cit., s. 167–168; M. Wehrman: *Wolgastische Kanzleiordnung von 1545*, „Monatsblätter” 1905, nr 18, s. 17.

⁷ APS, AKS, sygn. I/3104, s. 25–26, 38.

dworskich radców, którzy czasem korzystali z usług kancelarii. Dodatkowo jego zaangażowanie w funkcjonowanie sądu dawało mu możliwość pozwania, a nawet przesłuchiwania innych dworskich urzędników na czele z marszałkiem, ochmistrem⁸ i rentmistrem, w wypadku gdy podejrzewał ich o popełnienie przestępstwa lub niedopełnienie obowiązków. Według dworskich ordynków kanclerz powinien codzienne przeglądać korespondencje, aby następnego dnia móc przedstawić sprawy na posiedzeniu rady⁹.

Jan Fryderyk na stanowisku kanclerza obsadzał kompetentne osoby z rodzimej szlachty. Po Jakubie von Kleiście, który oddzielił sąd nadworny od kancelarii, stanowisko kanclerza objął Otto von Ramin. Co prawda brakuje opisu jego osoby w pomorskich kronikach Daniela Cramera, Paula Friedeborna oraz Johannesesa Mirealiusa, ale to może wynikać z braku informacji o nim w dzienniku współczesnego mu Joachima von Wedla. Mimo to o osobie kanclerza sporo mówią źródła archiwalne, w których widnieją jego podpisy pod dokumentami oraz informacje o wynagrodzeniach, jakie pobierał podczas swojej służby. Otto von Ramin, podobnie jak inni kanclerze, pochodził ze szlacheckiego pomorskiego rodu. W czasach młodości, zgodnie z ówczesną modą, wiele podróżował, dzięki czemu zdobył solidne wykształcenie i ogładę. Początkowo na dworze Joachima Fryderyka pełnił on rolę marszałka, a później już jako kanclerz często uczestniczył w misjach dyplomatycznych, m.in. do księcia Juliusza z Brunszwiku, Joachima Fryderyka biskupa Magdeburga oraz cesarza. Występuje m.in. w korespondencji dotyczącej okoliczności odziedziczenia tronu przez Barnima X¹⁰. Nazwisko Ottona von Ramina widnieje również w spisie prałatów kamieńskich z końca XVI wieku jako dziekana i zastępcy swojego poprzednika, Jakuba von Kleista. Urząd ten miał przyjąć w 1586 roku i wtedy prawdopodobnie został kanclerzem, ponieważ rekomendację wystawił mu sam książę Jan Fryderyk¹¹.

⁸ W 1575 r. obowiązki ochmistra podzielono pomiędzy marszałka i kapitan dworu, a samo stanowisko zostało zlikwidowane. Por.: F. Hasenritter: op. cit., s. 166; B. Wachowiak: *Próby scentralizowania państwa pomorskiego za Bogusława X i jego następców*, w: *Historia Pomorza*, red. G. Labuda, Poznań 1976, s. 839; L. Turek-Kwiatkowska: *Organizacja dworu książęcego w Szczecinie*, w: *Mecenat artystyczny książąt Pomorza Zachodniego. Materiały z sesji Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki na Zamku Królewskim w Warszawie 21–22 listopada 1986 r.*, red. W. Filipowiak, B. Januszkiewicz, Szczecin 1990, s. 165.

⁹ APS, AKS, sygn. I/3104, s. 26–28; F. Hasenritter: op. cit., s. 166–167.

¹⁰ G. Haag: *Über der Schrift des Kanzler Otto von Ramin*, „Baltische Studien” 1878, Bd. 27, s. 422–425.

¹¹ R. Klempin: *Diplomatische Beiträge zur Geschichte Pommerns: aus der Zeit Bogislafs X*, Bath–Berlin 1859, s. 409.

W czasach Jana Fryderyka kanclerzem był także Caspar vom Wolde, który zastąpił na tym stanowisku Ottona von Ramina. Nie wiadomo kiedy dokładnie to nastąpiło, ale można przypuszczać, że po roku 1589, ponieważ wtedy książe przyznał jeszcze specjalny deputat kanclerzowi von Raminowi¹². Vom Wolde, urodzony w Oстрыm Bardzie, od strony matki spokrewniony był z rodziną wcześniejszego kanclerza Jakuba von Kleista. Uchodził za inteligentnego i bardzo kulturalnego człowieka. Funkcję kanclerza pełnił również w czasach jego następcy, Barnima X, i dopiero po objęciu tronu przez Bogusława XIII, w 1603 roku został przeniesiony na stanowisko starosty do Kołbacza¹³.

W okresie średniowiecza w dokumentach książęcych wśród personelu kancelaryjnego stale wymieniany jest protonotariusz, który sprawował kontrolę nad pracami redakcyjnymi i pisarskimi, o czym świadczy formuła *datum per manus*, oraz w razie potrzeby zastępował kanclerza¹⁴. Stanowisko to występuje również w dokumentach nowożytnych, a ordynek z 1569 roku wymienia go nawet z nazwiska. W tym czasie protonotariuszem był Georg Ramel, lecz oprócz tej informacji brakuje jakichkolwiek, nawet lakonicznych wzmianek na temat jego obowiązków czy pobieranego wynagrodzenia¹⁵. Protonotariusz był też bezpośrednim zarządcą dworskich notariuszy, którzy zajmowali się sprawami spadkowymi, przygotowywali listy na specjalne zamówienie marszałka, ochmistrza, kanclerza oraz rentmistrza. Obsługiwali również służbę i ambasadorów, aby dzięki temu odciążyć pracowników kancelarii. Kiedy wydzielony został sąd nadworny, wszyscy rozpoczęli tam pracę¹⁶.

W drugiej połowie XVI wieku w czasie nieobecności kanclerza funkcję jego zastępcy nie sprawował już protonotariusz, lecz jeden z sekretarzy. W tym okresie w kancelarii szczecińskiej na tym stanowisku zatrudniano cztery osoby, mające jednak różne uprawnienia i obowiązki. Niestety w ordynacji dworskiej wyróżniono tylko i wyłącznie obowiązki dwóch sekretarzy. Jeden z nich był ważniejszy, ponieważ nie tylko podczas nieobecności kanclerza mógł przyjmować posłów, lecz także na co dzień. Z kolei do zadań drugiego należała opieka nad książęcym archiwum. Sekretarze w kancelarii pełnili rolę wykonawczą, mając

¹² APS, AKS, sygn. I/3107, s. 231; APS, AKS, sygn. I/3110, s. 27.

¹³ H. von Bülow: *Caspar vom Wolde*, <http://www.deutsche-biographie.de/sfz86010.html> (dostęp: 12.08.2014).

¹⁴ A. Gut: „Protonotarius” i „cancellarius”..., s. 220–221; APS, AKS, sygn. I/3104, s. 33.

¹⁵ APS, AKS, sygn. I/3102, s. 4.

¹⁶ Ibidem, s. 226.

jednak pozycję wyższą niż pisarz. Byli oni ludźmi wykształconymi i zaufanymi, ponieważ ze względu na dostęp do korespondencji zobowiązano ich do zachowania tajemnicy państwowej¹⁷. Zatrudniani na dworze sekretarze musieli znać się na literze prawa, ponieważ oprócz posługi w kancelarii zasiadali w sądzie nadwornym i kontrolowali, czy zapadające wyroki były zgodne z prawem obowiązującym w Księstwie Szczecińskim. Po wydzieleniu z kancelarii sądu nadwornego nie tylko opracowywali wyroki sądowe, lecz także byli autorami porad prawnych i odnotowywali w odpowiednich rejestrach oraz księgach wszelkie nadużycia, hołdy, skargi oraz testamenty. Każdy wpis jednak musiał być konsultowany z ich zwierzchnikiem, czyli kanclerzem. Tego typu zadania świadczą o tym, że po rozdzieleniu kancelarii i sądu nadwornego sekretarze mieli kompetencje notariuszy. Do ich zadań zależało także rejestrowanie wszystkich pism urzędowych, dlatego powinni byli być zaznajomieni z ich treścią, aby łatwiej orientować się w sprawach bieżących i szybciej załatwiać sprawy dworu. Karane było jedynie czytanie osobistych listów władcy. Wszystkie dokumenty wychodzące z kancelarii, czyli takie jak dokumenty potwierdzające odziedziczenie spadku, zakup ziemi, kwestie związane z hodowlą, ustanowienie opieki, listy gończe i glejty również potrzebowały odpowiedniej formy, która mogła zostać zmieniona jedynie po wspólnych konsultacjach z kanclerzem. Pismo i forma zarówno listów, jak i akt musiały być czytelna i zrozumiała dla osób, do których były one kierowane. Sekretarze wpisywali wszystkie wychodzące pisma do odpowiedniej księgi rejestrowej, tzw. *Regitraturbuch*¹⁸.

Wcześniej wspomniano już, że w kancelarii rezydował również rentmistrz krajowy. Należał on co prawda do centralnych urzędników państwowych, jednak w tym okresie nie miał już takiego znaczenia, jak w czasie panowania Bogusława X i jego następców. Podczas rządów Jana Fryderyka nie zarządzał już finansami księstwa, lecz jego najważniejszym zadaniem było dbanie o prywatną szkatułę księcia oraz kontrolowanie wydatków na utrzymanie dworu. W tym celu sporządzał rejestry wydatków i dochodów, jednak o swoich wpisach do rejestru był zobowiązany informować ochmistrza, marszałka dworu oraz osoby, których te wpisy dotyczyły¹⁹. Tego typu zapis w ordynacji dworskiej mógł świadczyć o degradacji jego pozycji w dworskiej hierarchii, tym bardziej że nawet do posiłków

¹⁷ A. Mączak: *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w epoce wczesnonowoczesnej*, Warszawa 2002, s. 191.

¹⁸ APS, AKS, sygn. I/3102, s. 211–213; F. Haseritter: op. cit., s. 167–168.

¹⁹ APS, AKS, sygn. I/3102, s. 204.

nie zasiadał przy głównych urzędnikach centralnych, lecz razem z personelem kancelarii zajmował miejsce przy trzecim stole²⁰.

Funkcjonowanie kancelarii

Szczecińska kancelaria oparta była na wzorach kancelarii cesarskiej. Było to miejsce, gdzie zapadały decyzje nie tylko w sprawach państwowych, lecz także powstawały dokumenty i akta, sporządzano listy lenne oraz prowadzono księgi. Ściśle określono jej skład personalny, a także zasięg terytorialny, który obejmowała swoją działalnością. W tym okresie był to obszar księstwa położony na wschód od rzeki Rędowny po granice z Polską i Nową Marchią²¹.

Kancelaria mieściła się w miejscu, w którym codziennie zbierali się pracownicy, aby przygotować wszystkie sprawy do załatwienia w danym dniu. Za interesowani byli wpuszczani do kancelarii przez woźnego, ale swoje sprawy mogli załatwiać tylko w godzinach porannych (latem od 6 do 9, a zimą od 7 do 9.30) i popołudniami od godziny 13–14 do 17. W przerwie spożywano posiłki oraz załatwiano sprawy związane z dworem, które były nadzorowane przez sekretarza²². Interesanci w zależności od sprawy mogli być przyjmowani przez kanclerza, który w razie zachodzącej potrzeby wyznaczał termin spotkania z księciem. W każdy wtorek pracownicy zdawali kanclerzowi relację z postępów w załatwianiu aktualnych spraw²³. W godzinach urzędowania kancelarii nie tylko przyjmowano klientów, lecz także rejestrowano wpływy, a przede wszystkim załatwiano sprawy bieżące. Pracownicy powinni byli być uprzejmi i udzielać rzetelnych informacji, a w razie konieczności przyśpieszyć załatwienie sprawy. Za przyjęte zlecenie pobierali połowę taksy, czyli opłaty, według cennika znajdującego się w kancelarii²⁴. Resztę płacono po zakończeniu sprawy²⁵. Za sporządzanie conceptów, brudnopisów, a potem czystopisów odpowiadali wspomniani już

²⁰ APS, AKS, sygn. I/3104, s. 97–109.

²¹ A. Wielopolski: *Archiwum Książąt Szczecińskich*, „Archeion” 1962, nr 38, s. 29.

²² F. Haseritter: op. cit., s. 167–168; M. Wehrman: op. cit., s. 17.

²³ APS, AKS, sygn. I/3102, s. 203–204.

²⁴ 1 marka sundzka – pozew w I i II instacji, pół guldena – pozew publiczny, 12 szylingów od każdej ze stron – protokołowanie, gulden – postępowanie polubowne za wyrok końcowy, 2 guldeny – wyrok końcowy w sprawach cywilnych, gulden – akt apelacyjny do Sądu Kameralnego Rzeszy, pół guldena – za udział w komisji sądowej, nakazu aresztu lub sekwestracji. Cennik był jednakowy dla kancelarii głównej i sądowej. Za: Przypis 37, L. Turek-Kwiatkowska: *Szczeciński sąd nadworny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1965, z. 1, s. 117.

²⁵ APS, AKS, sygn. I/3102, s. 209–210, APS, AKS, sygn. I/3104, s. 39.

sekretarze. Nie wiadomo, ile czasu zajmowało urzędnikom załatwienie sprawy. Ze sporządzonych w 1545 roku zarządzeń dla kancelarii wołoskiej wynika, że sprawy powinny być zakończone do czwartku każdego tygodnia, ponieważ wtedy przekazywano brudnopisy sekretarzom lub kanclerzowi do zatwierdzenia. W szczególnych przypadkach, często dotyczących spraw państwowych bądź prywatnych księcia, kanclerz konsultował się z władcą.

Z zapisów w ordynacji dworskiej nie wynika też, czy wszystkie sprawy, które załatwiano na dworze, przechodziły przez kancelarię. Być może w niektórych przypadkach interesanci zgłaszali się bezpośrednio do konkretnych urzędników państwowych. Również pisma wpływające do kancelarii wcale nie musiały być załatwione na miejscu, lecz mogły zostać przekazane do odpowiednich urzędników – wtedy umieszczano na nich odpowiednią adnotację. Na ogół wszelkie tego typu notatki kancelaryjne zapisywano na lewym marginesie pisma wchodzącego.

Po zakończeniu danej sprawy i braku jakichkolwiek uwag w każdy piątek tygodnia kończono pracę nad załatwionymi sprawami i wtedy kopista sporządzał czystopis dokumentu, zwracając uwagę na jego stronę techniczną. Językiem urzędowym był niemiecki, jednak dokumenty, którym nadawano wyższą rangę, pisano po łacinie. Następnie gotowy dokument przekazywano do ponownego sprawdzenia najpierw administratorowi sądu w sprawach prawnych, a następnie kanclerzowi, który przykładał pieczęć i kiedy zachodziła tak potrzeba, oddawał do podpisu władcy. Jeśli dana sprawa nie dotyczyła kwestii prawnych, to pomijano w obiegu dokumentu administratora sądu nadwornego. Kanclerz przystawiał pieczęć tylko do ważniejszych dokumentów i nie wolno było jej używać bez rozkazu lub prośby²⁶.

Po dopełnieniu wszystkich formalności wychodzące pisma przekazywano gońcom ze szlacheckim pochodzeniem oraz umiejętnością czytania i pisania, aby dostarczali je odbiorcom²⁷. Listy wysyłano z kancelarii, z wyjątkiem korespondencji z izby radców, gdyż ta wychodziła pod ich znakiem²⁸. W wypadku wykrycia jakichkolwiek nieścisłości odpowiadał za nie pracownik załatwiający daną sprawę. Ponadto ponosił on również konsekwencje wynikające z opóźnień, niezależnie od tego, jak trudna i zawiła była to sprawa²⁹. Dopiero gdy została ona zakończona, definitywnie sporządzano regest wystawionego dokumentu,

²⁶ APS, AKS, sygn. I/3102, s. 204.

²⁷ Ibidem, s. 205; APS, AKS, I/3104, s. 39; M. Wehrman: op. cit., s. 17.

²⁸ APS, AKS, sygn. I/3104, s. 36.

²⁹ APS, AKS, sygn. I/3102, s. 209–210.

wpisując go do odpowiednich ksiąg. Odnotowywano tam nie tylko informacje o stanowieniu jakiegoś prawa, lecz także o wystawionych przywilejach, glejtach oraz sprawach krajowych. Księgi kanclerskie przechowywano w kancelarii, aby usprawnić jej funkcjonowanie. Spisywano również protokoły czynności, które z czasem przybrały postać ksiąg³⁰. Można z nich było korzystać wyłącznie za zgodą kanclerza³¹.

W dni sądowe³² kancelaria była zamknięta dla klientów, a czynności bieżące pracownicy wykonywali do godziny 8 rano lub w przerwie między procesami³³. Personel kancelarii przygotowywał w tym czasie dokumenty dla sądu ogłaszające prawo³⁴. Nawet po rozdzieleniu kancelarii i sądu kanclerz nadal czuwał nad ich wystawianiem³⁵, mimo utworzenia kancelarii sądu, która zajmowała się tylko i wyłącznie sprawami tej instytucji. Gdy dokumentacja sądowa dotyczyła spraw dworskich lub osób z otoczenia księcia, odpowiedni urzędnik sporządzał kopię i przekazywał ją do kancelarii głównej³⁶.

Wszystkie dokumenty wytworzone przez aktotwórcę i niepotrzebne do bieżącej działalności były przechowywane w archiwum. Opiekował się nimi jeden z sekretarzy pełniący rolę archiwariusza, do którego zadań, oprócz troski o przekazane dokumenty, należało także ich zabezpieczenie przed zniszczeniem przez utrzymanie porządku wewnątrz akt. W tym celu uaktualniał rejestry, aby łatwo można było dotrzeć do poszukiwanych jednostek. Z tego powodu również już w kancelarii akta układano rzeczowo i ten sam układ akt obowiązywał w registraturze oraz w archiwum. Pierwszego porządkowania szczecińskich zbiorów dokonano, kiedy marszałkiem dworu Jana Fryderyka był Jakub von Kleist, a dokładnie w 1578 roku. W przygotowanym przez niego repertorium akta podzielono na pięćdziesiąt jeden grup rzeczowych, które z biegiem czasu były rozszerzane³⁷.

Podsumowując, kancelaria na dworze Jana Fryderyka funkcjonowała na wzór kancelarii cesarskiej i tak samo jak jej bliźniacza kancelaria w Wołogoszczy. Na podstawie ordynacji dworskiej można było ustalić, że w czasach Jana

³⁰ Ibidem, s. 207–208.

³¹ APS, AKS, sygn. I/3104, s. 32, 39–40.

³² Więcej o działalności sądu nadwornego w: L. Turek-Kwiatkowska: *Szczeciński sąd...*, s. 107–136.

³³ APS, AKS, sygn. I/3102, s. 204.

³⁴ Ibidem.

³⁵ APS, AKS, sygn. I/3104, s. 26–28.

³⁶ L. Turek-Kwiatkowska: *Szczeciński sąd...*, 115–116.

³⁷ A. Wielopolski: op. cit., s. 34.

Fryderyka na dworze funkcjonowały dwie kancelarie: kancelaria główna, w której załatwiano sprawy państwowe, oraz kancelaria sądu nadwornego, pracująca wyłącznie na jego użytek. W obu tych kancelariach istniały takie same stanowiska pracy i prawdopodobnie obie funkcjonowały według tych samych zasad. Obie instytucje przekazywały dokumenty do wspólnego archiwum. Autorowi nie udało się niestety ustalić, jaki system kancelaryjny obowiązywał w kancelarii szczecińskiej w drugiej połowie XVI wieku. Możliwe, że w tym okresie zaczął wykształcać się system akt spraw, który pojawił się wtedy na ziemiach niemieckich. System ten funkcjonował w sąsiedniej Saksonii, na której często wzorował się szczeciński władca. Sama ordynacja dworska pozwala jedynie na opisanie powinności najważniejszego personelu kancelarii. Przykładowo, oprócz wymienienia protonotariusza i kopisty brakuje szczegółowych wiadomości na temat ich zadań. Skrótowo opisano również urzędowy obieg pisma. Nie udało się także ustalić, jaki był ustawowy termin przewidziany na załatwienie danej sprawy. Po przeanalizowaniu zarządzeń dworskich, powstałych kiedy na tronie szczecińskim zasiadał Jan Fryderyk, nie można odpowiedzieć na wiele z postawionych pytań badawczych. Pozostaje więc żywić nadzieję, że artykuł stanie się inspiracją do przeprowadzenia szczegółowych badań nad materiałami archiwalnymi tworzonymi na książęcym dworze i przechowywanymi obecnie w Archiwum Państwowym w Szczecinie.

MONIKA OGIEWA-SEJNOTA

Übersetzt von *Anna Sulikowska*

**DIE KANZLEI AUF DEM HOF
DES STETTINER HERZOGS JOHANNES FRIEDRICHS,
IHR PERSONAL UND IHRE FUNKTIONSWEISE
EIN UMRISS DER PROBLEMATIK**

Die Hofkanzlei galt als das größte und zugleich wichtigste Organ der Zentralmacht im Herzogtum Pommern. Im Mittelalter war dieses Amt mit der Person des Kanzlers identifiziert, während dort entstehende Akten neue Rechtsordnung schufen. Angesichts der wachsenden Urkundenanzahl wurde die Kanzlei einer Reorganisation unterzogen, was mit dem Ausbau des Verwaltungsapparats resultierte. Immer noch war es aber ein wichtiges, an die Person des Herzogs sowie hochrangige Hof- und Geländeamtsträger gebundenes Amt. Die Kanzleiproduktion war damals auf das Kanzleiverfahren nach dem erlassenen Gesetz¹ zurückzuführen. Die sich in dieser Zeit vollstreckenden Umstrukturierungen wurden bisher nicht näher besprochen. Aus diesem Grunde liegt das Ziel des Artikels

¹ K. Bobowski: *Dokumenty i kancelarie na Pomorzu Zachodnim do końca XIII w.* [Urkunden und Kanzleien in Westpommern bis zum Ende des 13. Jhs.], „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia“ [Acta Universitatis Wratislaviensis. Geschichte], Nr. 54, 1988, S. 5–6; A. Gut: *Personel kancelarii ksiąząt pomorskich do połowy XIV wieku* [Kanzleipersonal pommerscher Herzöge bis zur Hälfte des 14. Jhs.], „Przegląd Zachodniopomorski“ [Pommersche Vorschau], Nr. 14, 1999, H. 1, S. 73; F. Haseritter: *Die pommerschen Hofordnungen, als Quellen für die Hof und Landesverwaltung*, „Baltische Studien Neue Folge“ 1937, Bd. 39, S. 165; S. Nawrocki: *Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XX wieku* [Die Entwicklung der Kanzleiformen auf polnischen Gebieten vom Mittelalter bis zum Ende des 20. Jhs.], Poznań 1998, S. 40; J. Szymański: *Nauki pomocnicze historii* [Historische Hilfswissenschaften], Warszawa 2008, S. 268–269.

zum einen in der genaueren Schilderung der Obliegenheiten und Aufgaben, für die angestellte Personen zuständig waren, zum anderen wird auf Prinzipien eingegangen, nach denen die Stettiner Kanzlei unter der Herrschaft Johannes Friedrichs (1569–1600) funktionierte. An dieser Stelle muss hervorgehoben werden, dass die vorliegende Darstellung keinen Anspruch auf Vollständigkeit erhebt: Der komplexen Bearbeitung dieser Problematik müssten detaillierte und langfristige Untersuchungen zur Kanzlei der Pommerschen Herzöge zugrunde liegen, während sich der vorliegende Beitrag auf die Analyse der Hofordnung einschränkt.

Es wurde bereits erwähnt, dass das Funktionieren der pommerschen Herzogskanzlei in der Neuzeit bis zum heutigen Tag nicht gerne zum Forschungsgegenstand erhoben worden war. Polnische Wissenschaftler befassten sich mit der Tätigkeit des besprochenen Amtes im Mittelalter (vgl. u.a. die Arbeiten von Kazimierz Bobowski² oder Agnieszka Gut³). Es ist dennoch bemerkenswert, dass in diesen Bearbeitungen die Zeit der Pommersch-Brandenburgischen Kriege keine Berücksichtigung fand. Ebenfalls in der deutschsprachigen Fachliteratur zu dieser Epoche fehlt es an Informationen über die pommersche Hofkanzlei. Dies legt die Vermutung nahe, dass die spätmittelalterliche pommersche Hofkanzlei noch nicht einer eingehenden wissenschaftlichen Untersuchung unterzogen worden ist.

Nach der Vereinigung Pommerns unter Bogislaw X. im Jahre 1478 wurde die Staatsverwaltung reorganisiert. Die Reformen umfassten ebenfalls das Kanzleramt und infolgedessen die Hofkanzlei. Unter der Herrschaft Bogislaw X. sind erste, genauere Hofordnungen, deren Ziel in der Regulierung des Hoffunktionsierens lag, erlassen worden. In diesen Anordnungen wurde auch auf die Aufgaben und Befugnisse der Staatsamtsträger, darunter des Kanzlers, eingegangen, der nicht nur für die Innen- und Außenpolitik zuständig war, sondern ebenfalls die Kanzleiarbeit überwachte und koordinierte. Nähere Angaben über Umstrukturierungsumstände sind nicht nur unter Archivmaterialien des Staatsarchivs

² K. Bobowski: op. cit., S. 5–6.

³ A. Gut: *Personel kancelarii...*[Kanzleipersonal...], S. 73–102; idem: *W kwestii kanclerstwa w księstwie szczecińskim do połowy XIV wieku* [Zur Frage des Kanzleiwesens im Herzogtum Pommern-Stettin], „Szczecińskie Studia Historyczne“ [Stettiner Historische Studien], Nr. 12, 1999, S. 43–52; idem: *Kanzlei oder Kapelle? Einige Bemerkungen zum mittelalterlichen Pommerschen Urkundenwesen in Zusammenhang mit dem Artikel von Dirk Alvermann*, „Baltische Studien Neue Folgen“, Bd. 87, 2001, S. 180–188; idem: „Protonotarius“ i „cancellarius“ *książąt zachodniopomorskich w XIII i XIV wieku. Przyczynek do problemu nazewnictwa urzędników w kancelariach średniowiecznych* [„Protonotarius“ und „cancellarius“ westpommerscher Herzöge im 13. und 14. Jht.], in: *Tekst źródła: krytyka, interpretacja* [Quellentext: Kritik, Interpretation], hg. v. B. Trelińska, Warszawa 2005, S. 219–226.

in Stettin, sondern auch in der *Chronik von Pommern (Pomerania)* Thomas Kantzows erhalten geblieben.

Nachdem Pommern 1531 in das Herzogtum Pommern-Stettin und das Herzogtum Pommern-Wolgast zerfallen war, bildeten sich ebenfalls zwei getrennte Höfe mit eigenen Zentralämtern und eigenen Amtsträgern heraus.⁴ Infolgedessen wurde die pommersche Kanzlei vom Archiv abgesondert, das ab diesem Zeitpunkt im Schloss Wolgast ansässig war. In Stettin wurden dafür die Abschriften der wichtigeren Urkunden sowie die mit aktueller Tätigkeit verbundenen Materialien zurückgelassen. Im Laufe der Zeit übernahm dennoch die Stettiner Kanzlei und ihr Archiv Oberhand: Aus dieser Zeit stammen zahlreiche zum Bestand des Herzoglich Stettiner Archivs gehörende, gegenwärtig im Staatsarchiv in Stettin aufbewahrte Urkunden. Die detaillierte Funktionsweise der Stettiner Kanzlei wurde trotzdem noch nicht ausgearbeitet und die einzigen genaueren Informationen zu diesem Thema sind dem von Jerzy Podrański vorgelegten Archivinventar sowie dem Artikel *Herzoglich Stettiner Archiv* von Alfred Wielkopolski zu entnehmen.

Auch wenn der Stettiner Kanzlei im Vergleich zur Wolgaster Kanzlei eine größere Bedeutung beizumessen ist, sind in der Fachliteratur mehr Informationen über die Funktionsweise und Organisation der zweitgenannten Kanzlei zu finden. Zweifelsohne steht es im Zusammenhang mit den am Wolgaster Hof tätigen Personen. Beachtenswert ist in diesem Kontext Valentin von Eickstedt, der 19 Jahre lang das Amt des Stellvertreters von Wolgaster Kanzler Jakob von Zitzewitz bekleidete. Valentin von Eickstedt verfasste ebenfalls Schriften über die Geschichte Pommerns, u.a. *Annales Pomeraniae* sowie *Vita Philippi I, ducis Pomeraniae*.⁵ Von Relevanz ist auch der als Sekretär angestellte Bartolomeus Sastrow, der seine Erfahrungen in einer Autobiographie *Der Stralsunder Bürgermeister Bartholomäus Sastrow – ein deutscher Bürger im 16. Jahrhundert. Autobiographie* beschrieb. Die Tätigkeit der Wolgaster Kanzlei wurde des Weiteren von Martin Wehrmann untersucht, der zu diesem Thema einen kurzen Text in der Zeitschrift *Monatsblätter* veröffentlicht hat. Die in den Zuständigkeitsbereich des Kanzlers fallenden Aufgaben werden in Artikeln von Martin von Stojentin *Jacob*

⁴ Mehr dazu: R. Gaziński: *Księstwo Pomorskie w czasach Lubinusa* [Herzogtum Pommern zu Elhard Lubinus Zeiten], in: *Elharda Lubinusa podróż przez Pomorze* [Elhard Lubinus' Pommernreise], hg. v. R. Skrycki, Szczecin 2013, S. 46–47.

⁵ H. Bollnow: *Die pommerschen Herzoge und die heimische Geschichtschreibung*, „Baltsche Studien Neue Folgen“, Bd. 39, 1937, S. 24–25; Valentin von Eickstedt, in: www.deutsche-graphie.de/sfz12816.html (Zugriffsdatum: 28.8.2014).

von Zitzewitz sowie von Zygmunt Borasa *Jakob von Zitzewitz als Staatsmann und Diplomat* behandelt. Die Hintergründe, die die Absonderung des Hofgerichts aus der Kanzlei begleiteten, beschrieb Lucyna Turek-Kwiatkowska im Artikel *Stettiner Hofgericht*.

Kanzleipersonal

Nach Anordnungen des Hofes bestand das Personal einer Kanzlei aus einem Kanzler, zwei bis vier Hofsekretären, einem oder zwei Gerichtsschreibern (die dann zu Notaren ernannt wurden), einem oder zwei Kopisten sowie der Kanzleibedienung und zwei oder drei Gerichtsboten, die die Korrespondenz überbrachten. Interessanterweise wurde nach der Hofordnung ebenfalls der Landrentmeister zu den Kanzleimitarbeitern gezählt, obgleich dieser Posten einer der wichtigsten im Staat war. Nachdem 1575 auf dem Landtag zu Wollin ein Hofgericht bestimmt worden war, versetzte man einen Teil des Kanzleipersonals in die neue Einrichtung, während der stellvertretende Kanzler zum Gerichtsverwalter ernannt wurde. Alle in der Kanzlei tätigen Amtsträger mussten lese- und schreibkundig sein sowie Hofordnungsregeln befolgen.⁶

Die wichtigste Person in der Kanzlei war, wie es bereits erwähnt wurde, der Kanzler. In seiner Hand vereinigte er die Funktion des Kanzleileiters und eines Herzogsberaters in den innen- und außenpolitischen Angelegenheiten. Wegen der Relevanz der Kanzlei in politischem Bereich musste der Kanzler seinem Herzog vor dem Amtsantritt einen Treueid ablegen. Die Rolle des Kanzlers änderte sich auch in der Renaissance nicht und seine hohe Position in der Hofhierarchie blieb unangefochten. Aus den Hofordnungen ergab sich eindeutig, dass sich der Kanzler für seine Entscheidungen nur vor seinem Herzog verantworten musste. In der Innenpolitik sollte er dennoch im Einklang mit anderen Beratern handeln, zu denen er selbst gezählt wurde. Der Kanzler durfte dabei keiner Partei angehören und war durch sein Amt zur Unparteilichkeit verpflichtet, damit seine Fähigkeit, bei Bedarf schnell Entscheidungen treffen zu können, nicht beeinträchtigt war.⁷

⁶ Archiwum Państwowe w Szczecinie [Staatsarchiv Szczecin, im Weiteren: APS], Archiwum Książąt Szczecińskich [Herzoglich Stettiner Archiv, im Weiteren: AKS], Sign. I/3102, S. 209–210; APS, AKS, Sign. I/3104, S. 26–28, 32–33; F. Haseritter: op. cit., S. 167–168; M. Wehrman: *Wolgastische Kanzleiordnung von 1545*, „Monatsblätter“, Nr. 18, 1905, S. 17.

⁷ APS, AKS, Sign. I/3104, S. 25–26, 38.

Jeden Montag erstattete der Kanzler vor seinem Herzog Bericht über die Kanzleiarbeit. Bei diesen Treffen wurden des Öfteren Verzögerungen in der Ausführung der Kanzleiarbeiten und mögliche Gründe für diesen Sachstand besprochen. Außer der Kanzleileitung war der Kanzler ebenfalls für Hofgerichtstätigkeiten zuständig, bei denen er im Notfall seinen Herzog vertrat. Mit den Hofgerichtstätigkeiten befasste man sich ausschließlich an den sog. Gerichtstagen. Wurde die an den Gerichtshof gerichtete Korrespondenz an einem anderen Tag zur Kanzlei eingereicht, verlegte man ihre Erledigung bis zum Gerichtstag. Die steigende Aufgabenanzahl sowie die arbeitsaufwändigen Urkundenvorbereitungen führten zur Überlastung der Kanzlei und Errichtung des Gerichtshofes auf dem Landtag zu Wollin 1575. Auch nach dieser Reform führte dennoch der Kanzler Aufsicht über die Vorbereitung und Durchführung der Gerichtsverhandlungen. Er kontrollierte ebenfalls die Hofräte, die manchmal die Dienstleistungen der Kanzlei in Anspruch nahmen. Seine Betätigung am Hofgericht ermöglichte ihm des Weiteren die Vorladung bzw. sogar Vernehmung anderer Hofamtsträger samt Hofmarschall, Hofmeister⁸ und Landrentmeister, falls er sie eines Verbrechens oder einer Pflichtenvernachlässigung verdächtigte. Nach der Hofordnung war der Kanzler ebenfalls zur täglichen Briefwechselübersicht verpflichtet, um die Tagesangelegenheiten auf den Ratsitzungen zur Sprache bringen zu können.⁹

Johannes Friedrich besetzte die Kanzlerstelle mit kompetenten, aus einheimischen Adelsfamilien entstammenden Personen. Nach Jakob von Kleist, der die Absonderung der Hofgerichtskanzlei von der Hofkanzlei vollzogen hatte, übernahm Otto von Ramin das Kanzleramt. Zwar sind in den pommerschen Chroniken von Daniel Cramer, Paul Friedeborn und Johannes Micrealius die Beschreibungen seiner Person nicht vorhanden, aber dies mag mit der Tatsache zusammenhängen, der es ebenfalls im Tagebuch seines Zeitgenossen – Joachim von Wedel – keine Erwähnung fand. Viel zu der Person des Kanzlers sagen dafür

⁸ 1575 wurden die Obliegenheiten des Hofmeisters zwischen den Hofmarschall und Hofkapitän verteilt und die Hofmeisterstelle wurde abgeschafft, vgl.: F. Hasenritter: op. cit., S. 166; B. Wachowiak: *Próby scentralizowania państwa pomorskiego za Bogusława X i jego następców* [Staatszentralisierungsversuche von Pommern unter der Herrschaft Boguslavs X. und seiner Nachfolger], in: *Historia Pomorza* [Geschichte Pommerns], hg. v. G. Labuda, Poznań 1976, S. 839; L. Turek-Kwiatkowska: *Organizacja dworu książęcego w Szczecinie* [Die Organisation des herzoglichen Hofes in Stettin], in: *Mecenat artystyczny książąt Pomorza Zachodniego. Materiały z sesji Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki na Zamku Królewskim w Warszawie 21–22 listopada 1986 r.* [Kunstmäzenatentum der Pommerschen Herzöge. Materialien aus der Tagung der Stettiner Abteilung des Kunsthistorikervereins im Warschauer Königsschloss am 21–22. November 1986], hg. v. W. Filipowiak, B. Januszkiewicz, Szczecin 1990, S. 165.

⁹ APS, AKS, Sign. I/3104, S. 26–28; F. Hasenritter: op. cit., S. 166–167.

Archivquellen aus, in denen seine Unterschrift auf zahlreichen Urkunden zu sehen ist und seine Dienstbesoldung aufgeführt wird. Ähnlich wie andere Kanzler stammte Otto von Ramin aus einer pommerschen Adelsfamilie. Der damaligen Mode entsprechend reiste er in der Jugendzeit viel und eignete sich dadurch eine umfangreiche Bildung und gute Umgangsformen an. Zu Beginn bekleidete er auf dem Hof Johannes Friedrichs das Amt des Hofmarschalls, dann wurde er als Kanzler zu zahlreichen diplomatischen Missionen entsandt: u.a. zu Julius von Braunschweig, zum Bischof von Magdeburg Joachim Friedrich sowie zum Kaiser. Von Ramin taucht ebenfalls in dem sich auf die Thronfolge von Barnim X.¹⁰ beziehenden Briefwechsel auf. Sein Name wird des Weiteren im Verzeichnis der Camminer Prälaten vom Ende des 16. Jhs. aufgeführt, wo er als Dekan des Camminer Domkapitels und Nachfolger von Jacob von Kleist erwähnt wird. Dieses Amt soll er 1586 antreten, damals wurde er wahrscheinlich auch zum Kanzler ernannt, nachdem Johannes Friedrich ihm persönlich eine Empfehlung ausstellte.¹¹

In der Regierungszeit Johannes Friedrichs bekleidete das Kanzleramt ebenfalls Caspar von Wolde, der Nachfolger von Otto von Ramin. Wann der Hofkanzlerwechsel genau erfolgte, ist nicht genau bekannt, mit einiger Sicherheit kann dennoch angenommen werden, dass es nach 1589 stattfand, denn noch in diesem Jahr gewährte der Herzog Otto von Ramin ein Deputat.¹² Von Wolde stammte aus Wusterbarth (Ostre Bardo), war mütterlicherseits mit der Familie des ehemaligen Kanzlers Jakob von Kleist verwandt und genoss das Ansehen eines intelligenten und gut gebildeten Menschen. Die Funktion des Kanzlers übte er ebenfalls unter der Herrschaft Barnims X. und erst nach der Thronfolge von Bogislaw XIII. gab er im Jahre 1603 das Amt ab und wurde Hauptmann von Colbatz.¹³

In den herzoglichen Schriftstücken aus dem Mittelalter wird unter dem Kanzleipersonal ebenfalls Protonotar genannt, zu dessen Pflichten die Kontrolle über Redaktions- und Schreibearbeiten gehörte, wovon die Formel *datum per manus* zeugt. Notfalls vertrat der Protonotar den Kanzler.¹⁴ Diese Stellung wird

¹⁰ G. Haag: *Über eine Schrift des Kanzler Otto von Ramin*, „Baltische Studien“, Bd. 27, 1878, S. 422–425.

¹¹ R. Klempin: *Diplomatische Beiträge zur Geschichte Pommerns aus der Zeit Bogislafs X.*, Bath-Berlin 1859, S. 409.

¹² APS, AKS, Sign. I/3107, S. 231; APS, AKS, Sign. I/3110, S. 27.

¹³ H. von Bülow: *Caspar vom Wolde*, www.deutsche-biographie.de/sfz86010.html (Zugriffsdatum: 12.08.2014).

¹⁴ A. Gut: „Protonotarius“ i „cancellarius“... [„Protonotarius“ und „cancellarius“...], S. 220–221; APS, AKS, Sign. I/3104, S. 33.

ebenfalls in neuzeitlichen Dokumenten erwähnt, in der Hofordnung aus dem Jahre 1569 wird der Protonotar sogar namentlich genannt. Zu dieser Zeit hatte Georg Ramel die genannte Stellung inne, abgesehen von dieser lakonischen Notiz gibt es jedoch keine genaueren Angaben zum Zuständigkeitsbereich oder Dienstbezügen dieses Amtsträgers.¹⁵ Protonotar beaufsichtigte und leitete auch die Hofnotare, die sich mit Erbangelegenheiten befassten oder auf Wunsch eines Hofmarschalls, Hofmeisters oder Landrentmeisters Verzeichnisse aufstellten. Hofnotare standen ebenfalls der Bedienung und den Botschaftern zu Diensten, falls andere Kanzleimitarbeiter überlastet waren. Nach der Errichtung des Hofgerichts, wurden sie in die Strukturen dieses Organs einverleibt.¹⁶

In der 2. Hälfte des 16. Jhs. wurde die Kanzlerfunktion in Abwesenheit des Kanzlers nicht mehr von einem Protonotar, sondern von einem seiner Hofsekretäre ausgeübt. Zu dieser Zeit wurden in der Stettiner Kanzlei auf diesem Posten 4 Personen mit unterschiedlichen Aufgaben und Befugnissen angestellt. Bedauerlicherweise wird in der Hofordnung lediglich auf die Angaben von zwei Sekretären eingegangen: Der erste war dabei bedeutender, da er Gesandte nicht nur in der Abwesenheit des Kanzlers, sondern auch in sonstigen Fällen empfangen durfte. Der zweitgenannte nahm das herzogliche Archiv in Obhut. Die Kanzleisekretäre hatten eine ausführende Funktion, ihre Position war dennoch der Position der Schreiber überlegen. Sie mussten eine gute Ausbildung aufweisen und vertrauenswürdig sein. Da sie einen Zugang zum Briefwechsel hatten, waren sie zum Staatsheimnisschutz verpflichtet.¹⁷ Darüber hinaus mussten die Hofsekretäre in rechtlichen Angelegenheiten sachkundig sein, zumal sie für die Kontrolle der Rechtsgültigkeit der im Hofgericht gefällten Urteile mit den im Herzogtum Pommern-Stettin geltenden Gesetzen zuständig waren. Nach der Errichtung der Hofgerichte fiel außer der Ausfertigung der Gerichtsurteile und Rechtsberatung auch Verzeichnissführung über Veruntreuungen, Ehrerbietungen, Beschwerden und Testamente in ihren Aufgabenbereich, wobei jeder Eintrag dennoch mit ihrem Vorgesetzten – dem Kanzler – abgesprochen werden musste. Ein derart weiter Zuständigkeitsbereich zeugt davon, dass die Hofsekretäre nach der Hofkanzleireform und Bildung des Hofgerichts die Kompetenzen von Notaren hatten.

¹⁵ APS, AKS, Sign. I/3102, S. 4.

¹⁶ Ibidem, S. 226.

¹⁷ A. Mączak: *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w epoce wczesno nowożytnej* [Regierende und Regierte. Macht und Gesellschaft in der frühneuzeitlichen Epoche], Warszawa 2002, S. 191.

Zu den weiteren Pflichten der Hofsekretäre ist die Registerführung über alle amtlichen Schriftstücke zu zählen. Um sich in den laufenden Hofangelegenheiten besser auszukennen und sie unverzüglich erledigen zu können, durften sich die Hofsekretäre mit dem eingehenden Briefwechsel vertraut machen. Bestraft wurde nur das Lesen der persönlichen Korrespondenz vom Herzog. Alle von der Kanzlei ausgestellten Urkunden: Bestätigungen der Hinterlassenschaft, Grundstückkauf- und Tauschbriefe, Viehzuchtfragen, Steck- und Geleitbriefe erforderten eine angemessene Form, die nur mit Zustimmung des Kanzlers modifiziert werden durfte. Sowohl die Schrift als auch die Form der Briefe musste für die Empfänger leserlich und verständlich sein. Über alle entsandten Briefe wurde von den Hofsekretären ein Registerbuch, das sog. *Registraturbuch*¹⁸ geführt.

Wie es bereits erwähnt wurde, hatte in der Hofkanzlei ebenfalls der Landrentmeister seinen Sitz. Er gehörte zwar immer noch zu den zentralen Landesamtsträgern, hatte dennoch unter Herrschaft von Johannes Friedrich im Vergleich zu Bogislaw X und seiner Nachfolgern an Bedeutung eingebüßt. In den Zeiten von Johannes Friedrich war der Landrentmeister nicht mehr für die Landesfinanzverwaltung verantwortlich, sondern sorgte lediglich für die private Herzogsschatulle und überwachte die Ausgaben für den herzoglichen Hof. Zu diesem Ziel fertigte er Einnahmen- und Ausgabenregister an, über seine Einträge musste er dennoch den Hofmeister, den Hofmarschall sowie die Personen, auf die die Einträge bezogen haben, informieren.¹⁹ Derartige Vorschrift in der Hofordnung verweist auf den Abstieg seiner Position in der Hofhierarchie, zumal sich der Landrentmeister sogar bei den Mahlzeiten nicht an den Tisch der zentralen Amtsträgern, sondern zusammen mit dem Kanzleipersonal an den dritten Tisch setzte.²⁰

Das Funktionieren der Kanzlei

Die Stettiner Kanzlei folgte in ihrem Aufbau dem Vorbild der Reichshofkanzlei. Hier wurden Entscheidungen in Staatsangelegenheiten getroffen, Urkunden und Akten ausgestellt, Lehnbriefe ausgefertigt sowie Registerbücher geführt. Der Personalbestand der herzoglichen Kanzlei sowie ihr territorialer Zuständigkeitsbereich, der in der besprochenen Zeit die sich östlich vom Fluss Randow

¹⁸ APS, AKS, Sign. I/3102, S. 211–213; F. Haseritter: op. cit., S. 167–168.

¹⁹ APS, AKS, Sign. I/3102, S. 204.

²⁰ APS, AKS, Sign. I/3104, S. 97–109.

bis zur polnisch-neumärkischen Grenze erstreckenden Gebiete umfasste,²¹ waren genau festgelegt.

Jeden Morgen versammelten sich die Kanzleimitarbeiter, um die ihnen vorliegenden Aufgaben wahrzunehmen. Die Kunden wurden von einem Diener eingelassen, ihre Angelegenheiten durften sie allerdings nur morgens (im Sommer von 6 bis 9 Uhr; im Winter von 7 bis 9.30 Uhr) und nachmittags von 13–14 bis 17 Uhr erledigen. In der Pause nahm man Mahlzeiten ein und befasste sich mit den von Hofsekretären beaufsichtigten Hofangelegenheiten.²² Bei den Sachverhalten von großer Relevanz wurden Interessenten vom Kanzler empfangen, der ihnen bei Bedarf einen Termin beim Herzog festsetzte. Jeden Dienstag wurde dem Kanzler ein Bericht über die Fortschritte in der Bewältigung aktueller Aufgaben erstattet.²³ In den Öffnungszeiten wurden nicht nur Kunden bedient, sondern ebenfalls Einnahmen registriert sowie Obliegenheiten und aktuelle Verwaltungsaufträge ausgeführt. Von den angestellten Mitarbeitern wurde Höflichkeit und sachkundige Auskunft verlangt, im Notfall sollten sie Sacherledigung vorantreiben. Für die angenommenen Aufträge wurde die Hälfte der Taxe, also der Gebühr, deren Höhe sich nach der in der Kanzlei befindlichen Preisliste richtete, erhoben.²⁴ Den Rest bezahlte man, sobald die Angelegenheit zum Abschluss gebracht worden war.²⁵ Die Anfertigung von Konzepten, Entwürfen und danach Reinschriften fiel in den Zuständigkeitsbereich der erwähnten Sekretäre. Es ist nicht bekannt, wie viel Zeit die Sacherledigung den herzoglichen Amtsträgern in Anspruch nahm. Den 1545 für die Wolgaster Kanzlei erlassenen Verfügungen lässt sich dennoch entnehmen, dass die Angelegenheiten bis Donnerstag jeder Woche geklärt werden sollten, da die Entwürfe zu diesem Zeitpunkt dem Kanzler zur Bestätigung vorgelegt wurden. In besonderen, den Staat oder Privatsphäre des Herzogs betreffenden Angelegenheiten, wurde der Herzog selbst vom Kanzler zu Rate gezogen.

²¹ A. Wielopolski: *Archiwum Książąt Szczecińskich* [Herzoglich Stettiner Archiv], „Archeion“, Nr. 38, 1962, S. 29.

²² F. Haseritter: op. cit., S. 167–168; M. Wehrman: op. cit., S. 17.

²³ APS, AKS, Sign. I/3102, S. 203–204.

²⁴ 1 Sundischer Schilling – Klage in der 1. und 2. Instanz, ein halber Gulden – öffentliche Klage, 12 Schillinge von jeder Seite – Protokollführung, 1 Gulden – Beilegung eines Rechtsstreits im Schiedsverfahren, 2 Gulden – Urteil im Zivilverfahren, ein Gulden – Berufung an das Reichskammergericht, ein halber Gulden – Teilnahme an der Gerichtskommission, Haftbefehl oder sachlichrechtliche Sicherheitsleistung. Die Preisliste war in der Haupt- und Hofgerichtskanzlei gleich. Zit. nach Anmerkung 37, L. Turek-Kwiatkowska: *Szczeciński sąd nadworny* [Stettiner Hofgericht], „Czasopismo Prawno-Historyczne“ [Juristisch-historische Zeitschrift], H. 1, 1965, S. 117.

²⁵ APS, AKS, Sign. I/3102, S. 209–210; APS, AKS, Sign. I/3104, S. 39.

Aus der Hofordnung lässt sich des Weiteren nicht schlussfolgern, ob alle Angelegenheiten über die Kanzlei erledigt wurden. Vielleicht wandten sich Interessenten in manchen Fällen direkt an die zuständigen Landesamtsträger. Der Schriftverkehr wurde beispielshalber nicht immer vor Ort bewältigt, sondern bei Bedarf an kompetente Personen weitergeleitet. In diesen Fällen wurden die Schriftstücke mit einer entsprechenden Anmerkung versehen. Üblicherweise machte man derartige Aktenvermerke am linken Rand des eingehenden Schriftstücks.

Freitags wurden die erledigten Angelegenheiten, soweit keine Vorbehalte vorlagen, abgeschlossen. Unter Berücksichtigung technischer Aspekte fertigte einer der Kopisten dann eine Reinschrift der Urkunde an. Als Amtssprache fungierte Deutsch, die Urkunden von höherem Rang wurden jedoch in Latein verfasst. Bei juristischen Angelegenheiten übergab man die fertig gestellte Urkunde zuerst dem Gerichtsverwalter, dann dem Kanzler, der darauf ein Siegel abdrückte und sie im Bedarfsfall dem Herzog zur Unterschrift vorlegte. Falls die Angelegenheit nicht vom juristischen Charakter war, wurde im skizzierten Umlauf des Dokumentes der Gerichtsverwalter übergangen. Das Siegel durfte vom Kanzler nur auf Urkunden höherer Ordnung, auf Befehlen oder Bitten, abgedrückt werden.²⁶

Nachdem allen nötigen Formalitäten Genüge geleistet worden war, wurden die ausgehenden Schriftstücke den aus adeligen Familien stammenden, lese- und schreibkundigen Boten überreicht, die sie den Empfängern zustellten.²⁷ Außer der Korrespondenz von Hofräten, die dafür selbst zuständig waren,²⁸ sind alle Briefe aus der Kanzlei gesandt worden²⁹. Für die eventuellen Ungenauigkeiten wurde der zuständige Kanzleimitarbeiter zur Verantwortung gezogen, der des Weiteren die Konsequenzen für Verzögerungen in der Sacherledigung trug, ungeachtet dessen, wie komplex und schwer die Angelegenheit war.³⁰ Erst nach dem endgültigen Abschluss wurde ein Regest der ausgestellten Urkunde angefertigt, das man in die entsprechenden Registerbücher (Aktenverzeichnisse) eintrug. Dort wurden nicht nur Gesetzeserlassungen, Privileg- und Geleitbriefe, sondern ebenfalls Informationen über Landesangelegenheiten aufbewahrt. Die Kanzleibücher wurden zur Optimierung der Kanzleiarbeit in der Kanzlei aufgehoben. Über die

²⁶ APS, AKS, Sign. I/3102, S. 204.

²⁷ Ibidem, S. 205; APS, AKS, I/3104, S. 39; M. Wehrman: op. cit., S. 17.

²⁸ APS, AKS, Sign. I/3104, S. 36.

²⁹ APS, AKS, Sign. I/3102, S. 209–210.

³⁰ Ibidem, S. 207–208.

einzelnen Tätigkeiten führte man Protokolle, die im Laufe der Zeit die Büchergestalt annahmen³¹. Sie durften nur mit Erlaubnis des Kanzlers gebraucht werden.³²

An Gerichtstagen³³ war die Kanzlei für die Kunden geschlossen und die aktuellen Tätigkeiten führten die Angestellten bis 8 Uhr Morgens oder in den Prozesspausen aus.³⁴ Das Kanzleipersonal bereitete in dieser Zeit für den Gericht die rechtsprechenden Urkunden vor.³⁵ Die Aufsicht über ihre Ausstellung blieb auch nach der Errichtung der Hofgerichtskanzlei, die sich nur und ausschließlich mit den Gerichtsangelegenheiten befasste, in dem Obliegenheitsbereich des Kanzlers.³⁶ Bezog sich die Gerichtsdokumentation auf Hofangelegenheiten oder Personen aus dem engsten Kreis des Herzogs, wurde die Abschrift angefertigt und in die Hauptkanzlei übergeben.³⁷

Alle von dem Aktenbilder erzeugten und zur aktuellen Tätigkeit nicht mehr nötigen Urkunden wurden in einem Archiv unter der Obhut eines Hofsekretärs – eines Archivkurators – aufbewahrt. Zu seinen Aufgaben gehörte neben der Übernahme des Schriftguts und seiner langfristigen Aufbewahrung, auch die inhaltliche Erschließung der Dokumente und ihre Anordnung. Zu diesem Zweck wurden die Verzeichnisse geführt und aktualisiert, die bei der Suche nach einzelnen Akten behilflich waren. Sine qua non waren die Urkunden bereits in der Kanzlei sachgemäß geordnet, dieselbe Ordnung galt demnächst in der Registratur und im Archiv. Die erste Anordnung der Stettiner Bestände wurde 1587 unter dem Hofmarschall Jakob von Kleist in der Herrschaft Johannes Friedrichs vorgenommen. In der von ihm vorbereiteten Urkundenrolle wurden die Akten in 51 Sachgruppen eingeteilt, die im Laufe der Zeit erweitert wurden.³⁸

Zusammenfassend lässt sich feststellen, dass die Hofkanzlei unter der Herrschaft Johannes Friederich nach dem Vorbild der Reichhofkanzlei und der Wolgaster Zwillingskanzlei ähnlich funktionierte. Anhand der Hofordnung ist es anzunehmen, dass zu dieser Zeit am Hof des Herzogs zwei Kanzleien tätig waren: die Haupthofkanzlei, die für staatliche Angelegenheiten zuständig war sowie die

³¹ Ibidem, S. 207–208.

³² APS, AKS, Sign. I/3104, S. 32, 39–40.

³³ Mehr zu Tätigkeiten des Hofgerichts in: L. Turek-Kwiatkowska: *Szczeciński sqd...* [Stettiner Hofgericht...], S. 107–136.

³⁴ APS, AKS, Sign. I/3102, S. 204.

³⁵ Ibidem.

³⁶ APS, AKS, Sign. I/3104, S. 26–28.

³⁷ L. Turek-Kwiatkowska: *Szczeciński sqd...* [Stettiner Hofgericht...], S. 115–116.

³⁸ A. Wielopolski: op. cit., S. 34.

ausschließlich für den Hofgericht arbeitende Hofgerichtskanzlei. In beiden Kanzleien waren die Stellungen gleich, mit großer Wahrscheinlichkeit arbeiteten beide nach ähnlichen Regeln. Die von den Kanzleien ausgestellten Urkunden wurden archiviert. Der Autorin ist es leider nicht gelungen, das in der Stettiner Kanzlei in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts geltende Kanzleisystem festzulegen. Möglicherweise begann zu dieser Zeit die Herausbildung des Aktensystems, das damals auf den deutschen Gebieten schon erschienen ist und im benachbarten Sachsen, das sich der Stettiner Herzog oft zum Vorbild nahm, bereits funktionierte. Die der Untersuchung zugrundeliegende Hofordnung ließ auf die Aufgaben und Befugnisse des wichtigsten Kanzleipersonals schlussfolgern, andere Stellungen, z.B. des Protonotars und des Kopisten haben hier dennoch nur Erwähnung gefunden. Ebenfalls wurde der amtliche Umlauf eines Schriftstücks nur in Grobzügen dargestellt, während die gesetzlichen Termini für die Sacherledigung vor dem Hintergrund der spärlichen Informationen in der untersuchten Quelle weiterer Forschungsarbeit bedürfen. Die Analyse der höfischen Anordnungen aus der Zeit von Johannes Friedrich lässt infolgedessen viele Fragen offen. Die detaillierten Untersuchungen der am herzoglichen Hof erzeugten und heutzutage in Staatsarchiv in Szczecin aufbewahrten Archivmaterialien bleiben in diesem Kontext ein Forschungsdesiderat.

**THE CHANCERY ON THE COURT OF STETTINER
DUKE JOHANNES FRIEDRICH, ITS STAFF AND FUNCTIONING
AN OUTLINE**

Summary

In the reign of John Frederick, Duke of Pomerania (1569–1600) one of the most important central clerks was the chancellor who had not only a high position in the hierarchy of the court but also was in charge to control the court's chancery – a very important place at a court where the inner and foreign policy was focused in, where documentation for different affairs was created, where income and outgoings registers were managed and till 1575 – where judicial decisions were elaborated.

The article describes shortly the principles of the chancery operations, the duties of the chancery clerks and the obligatory circulation of documents. The analysis of the court ordinations allowed only a detailed recognition of the chancellor's and scribes'

tasks and a short presentation of settled chancery matters. A more complex description of the function of the Szczecin's court chancery shall base on long-lasting and laborious source investigations.

Translated by Piotr Sulikowski

Keywords: Pomerania, John Frederick, court